

نقش مادران در دینداری نوجوانان دختر از منظر آیات و روایات

زهره مرادی^۱

چکیده

از آنجا که اصل و ریشه‌ی هر انسانی مادرش است، بنابراین مادر می‌تواند اصلی‌ترین و کلیدی‌ترین نقش را در تربیت فرزندان پویا و سالم ایجاد کند. این نقش مهم از نظر اسلام، به شخصی گفته می‌شود که سه لایه‌ی وجودی او بینش، گرایش، کنش، به عنوان انسان الهی، به سوی خداوند باشد. در لایه‌ی هر لایه، مسائل مرتبط آن با تربیت دینی نوجوانان دختر بیان شده است؛ از همین رو، در بینش و شناخت مادران از دین، خود، موقعیت مادر و فرزند، به عنوان فردی منحصر به فرد و مسائل مرتبط با تربیت دینی اشاره شده است که هر کدام به صورت جدا مورد بررسی و در بحث عواطف و عمل، جهت‌ها و چگونگی اثرپذیری از این شخص یعنی مادر مورد کنکاش قرار گرفته است. نوجوانان دختر سرمایه اصلی شخصیت خویش را از مادر خود دریافت می‌کند و تنها به واسطه تربیت صحیح و اصولی است که می‌تواند در مسیر رشد و تکامل انسانی گام بردارد. نقش مادری مهارتی است که در وجود زن نهاده شده است که غفلت و اشتباه در آن موجب فساد و تباهی جامعه و مراقبت از آن جامعه‌ای سالم و خیرخواه و پویا پدید می‌آورد. مقاله حاضر سعی دارد به بررسی؛ مبانی تربیت دینی برگرفته از تعلیم اسلامی و آموزه‌های نصوص دینی در فرایند رشد نوجوانان دختر پردازد و همچنین با بررسی ضرورت نقش مادر در رشد دینداری نوجوانان دختر، امور و مسائلی را که در شکل‌گیری صحیح نوجوانان دختر نقش موثری دارند را؛ تبیین کند. در پی آن است که نشان دهد مادر موفق علاوه بر مهربانی و از خوگذشتگی که لازمه مادری است به مسائل مهمی از جمله آگاهی به روش‌ها فرزند پروری صحیح دینی و اسلامی نیاز دارد. این پژوهش به شیوه توصیفی و با استناد از منابع کتابخانه‌ای تالیف شده است.

کلیدواژه: آیات و روایات، دینداری، مادر، نوجوانان.

^۱ طلبه سطح دو، حوزه علمیه سیدالشهدا (علیه السلام)

مقدمه

نقش مادری، به عنوان نقش بی بدیل زنان در جهان آفرینش است که امنیت و سلامت روانی نوجوانان دختر را در درون خانواده تضمین می کند و کسی جز بانوان نمی تواند این رسالت را بر عهده گیرد. در قرآن کریم و بیانات مکرر ائمه معصومین (علیه السلام) این نقش به عنوان جهاد زن معرفی شده که به تنهایی با تمام فعالیت های اجتماعی در راه خدا برابری می کند در حالی که این نقش بخشی از فعالیت زنان را تشکیل می دهد که در خانواده صورت می گیرد. اهمیت بررسی نقش مادران در دینداری در این است که چون، جایگاه مادری در خانواده به عنوان محوری ترین عنصر در تربیت نسل، همواره از جانب فرصت طلبان مورد حمله قرار گرفته به گونه ای که مسئولیت های تربیتی زنان نظیر مادری را خیانت در حق زنان و تحقیر منزلت او می دانند و خواسته اند با طرح مباحثی مانند تساوی حقوق زن و مرد، آنها را از فطرت خود دور کنند و بزرگترین ضربه ها را به نقش تربیتی آنان وارد آورند. ضرورت پرداختن به موضوع نقش تربیتی مادران در خانواده، این است که هر گاه مادران با دین و قواعد آن به خوبی آشنا باشند که با استفاده از روش های صحیح، تاثیرپذیری بسیار بالایی بر نوجوانان دختر خود داشته باشند و در واقع تربیت دینی را به نحو احسن انجام دهند.

مقالاتی در این زمینه و در ارتباط با موضوع پژوهش به صورت پراکنده نوشته شده است و هر کدام از این پژوهش ها به یک بحث در ارتباط با این موضوع پرداخته اند از جمله در مقاله: بازکاوی اهمیت نقش مادر در تربیت دینی دختران، مولف: محمد مهدی کریمی نیا و دیگران، ۱۴۰۰، در این مقاله، به شناخت اهمیت نقش مادر در تربیت دینی دختران که به روند رشد و تعالی آن ها کمک می کند، می باشد. در مقاله: بررسی هویت دینی دختران نوجوان بر اساس سنخ شناسی مادران، مولف: انسیه ساداتی و دیگران، ۱۳۹۳، در این مقاله، به توصیف، ارزیابی و نقد هویت دینی دختران از نگاه مادران مورد تحقیق قرار گرفته است. در مقاله: تربیت دختران نوجوان و جوان از منظر اسلام، مولف: رقیه جبرئیلی جلودار، ۱۴۰۰، در این مقاله، به بررسی تربیت دختران نوجوان و جوان که از مهم ترین وظایف والدین و مسئولین حکومتی و جامعه ی انسانی است، پرداخته است. هدف از این پژوهش، نقش مادران در دینداری نوجوانان دختر از منظر آیات و روایات است. ولی در این مقاله حاضر سعی بر آن شده است تا به بررسی مفاهیم کلیدی پژوهش، به نقش مادران در دینداری نوجوانان دختر از منظر آیات و روایات پرداخته شود. بر این اساس ما در این پژوهش درصدد پاسخ به سؤالاتی هستیم که بیانگر و روشن کننده این تحقیق باشد از جمله:

۱- نقش مادران در دینداری نوجوانان دختر از منظر آیات و روایات چیست؟

۱- مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به بحث‌های اصلی لازم است کلمات کلیدی و تأثیرگذار را که در این پژوهش مطرح است مورد بررسی لغوی و اصطلاحی قرار داده شود تا با روشن شدن مفاهیم آن‌ها، تبیین هرچه بیشتر بحث ممکن شود.

۱-۱- تربیت

تربیت در لغت از ماده «ربا» به معنی «زاد و نما»^۱؛ افزایش یافت، نمو کرد، گرفته شده است.^۲ در لسان العرب، می‌نویسد: «ربا الشیء یربو ربواً و رباءً: ای زاد و نما».^۳ همچنین تربیت از کلمه «رب» به معنی مالک، سید و مربی اشتقاق می‌یابد و این‌گونه معنی می‌شود: انجام وظیفه کردن به شیوه نیکو و پسندیده. «ربّ ولده و الصبی یربه رباً»^۴، یعنی کودک خود را نیکو تربیت کرد و برای او به نحو شایسته انجام وظیفه نمود. با در نظر گرفتن مفهوم لغوی، می‌توان تربیت را این‌گونه تعریف کرد: تربیت عبارت است از انتخاب رفتار و گفتار مناسب، ایجاد شرایط و عوامل لازم و کمک به شخص مورد تربیت، تا بتواند استعدادهای نهفته‌اش را در تمام ابعاد وجودی خویش به‌طور هماهنگ پرورش داده و شکوفا سازد و به‌سوی هدف و کمال مطلوب، به‌تدریج حرکت کند. مقصود از تربیت کودک به‌طور خاص آن است که مربی، اعم از پدر، مادر، معلم و ...، طفل را در بعد روحی و اخلاقی پرورش دهد، به‌گونه‌ای که جسم و جان و عقل و علم او افزایش یابد و در این‌باره به‌طوری انجام وظیفه نماید که آنچه به مصلحت اوست از امور مربوط به دین و دنیای او، انجام پذیرد.^۵

این معنی را می‌توان از بعضی آیات قرآن استفاده کرد، مانند آن که می‌فرماید: «وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا»^۶، یعنی برای پدر و مادر خویش از درگاه خداوند در زمان حیاتشان طلب مغفرت و رحمت بنما، پاداش آنچه تو را در کودکی تربیت نموده‌اند.^۷ لفظ «رحمت» در آیه شریفه دربرگیرنده همه کارهای پسندیده مربوط به دین و دنیا است و شخص از پروردگار خویش درخواست می‌نماید، آن‌گونه که پدر و مادر نسبت به کارهای پسندیده مرا تربیت کرده و به من احسان نمودند، آن‌ها را مشمول رحمت و مغفرت خویش قرار ده.^۸ از کلمه «ارْحَمْهُمَا»

^۱ فیومی، احمد بن محمد، مصباح المنیر، ص ۲۱۷.

^۲ طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۱۳۸-۱۳۹.

^۳ ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۳۰۴.

^۴ همان، ج ۱، ص ۳۹۹.

^۶ اسراء، ۲۴.

^۷ طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ج ۶، ص ۲۴۱.

^۸ رازی، فخرالدین، تفسیر الکبیر، ج ۲۰، ص ۳۲۷.

استفاده می‌شود پدر و مادر باید بر اساس محبت، فرزندان خود را تربیت نمایند. هم‌چنین از کلمه «ریانی» استفاده می‌شود انسان باید از مربیان خود تشکر و قدردانی کند.^۱

۱-۲- تربیت در اصطلاح

در تعریف تربیت، لازم است که دسته‌بندی‌ای صورت گیرد و آن این است که در تعریف تربیت، باید بین نگاه اندیشمندان مسلمان و غیر مسلمان، تفکیک قایل شویم. بدان دلیل است که نگاه دینی به تربیت باعث شده مبانی، روش‌ها، غایات و اهداف تربیت در نزد معتقدین به دین با دیگر گروه‌ها تفاوت‌هایی قابل توجه به وجود بیاورد که ممکن است در نگاه اول مورد توجه قرار نگیرد ولی وقتی با دقت بیشتر بدان نگریسته شود این تفاوت بسیار چشم‌گیر و مورد توجه است. یکی از مهم‌ترین تفاوت‌های قابل ذکر در این مورد این است که در روش‌های تربیتی در اندیشه غیردینی، غالباً از روش‌های بیرونی استفاده می‌کنند. منظور از روش‌های بیرونی، روش‌هایی است که از بیرون بر تربیت شونده تاثیر می‌گذارند و در این بین به فطرت که ودیعه‌ایست در اندرون انسان توجهی ندارند. به عنوان نمونه باندورا معتقد است که یادگیری بر اساس تاثیرات فیزیولوژیک و تجربه است و نقش عامل فطری را در تعلیم و تربیت قبول ندارد.^۲

اندیشمندان اسلامی، قائل هستند اصل تکلیف و نیز عقل و اراده آدمی نشان از آن دارد که انسان تربیت پذیر است^۳ و جبر تاریخ و اجتماع نمی‌تواند اصل تربیت‌پذیری او را از بین ببرد. هدف از تربیت در نگاه دین عبارت است از: رشد الهی، طهارت، حیات طیبه، عبادت، تقوی، قرب، رضوان، تزکیه و تهذیب،^۴ اصلاح رابطه انسان با خودش، طبیعت، جامعه، تاریخ و... و همین مطالب را می‌توان در اندیشه دانشمندان مسلمان و یا معتقد به ادیان الهی دید.^۵

۱-۳- دین

واژه دین در فرهنگ لغات، مترادف با کلماتی چون: حکم و قضا، رسم و عادت، شریعت و مذهب، همبستگی و غیر آن آمده است.^۶

^۱ مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۷۱.

^۲ باندورا، آلبرت، نظریه‌های یادگیری، ص ۱۲.

^۳ شریعت مداری، علی، تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۹، ۱۳۷۳.

^۴ باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ص ۵۳، ۱۳۸۵.

^۵ دلشاد تهرانی، مصطفی، سیری در تربیت اسلامی، ص ۷۷، ۱۳۸۰.

^۶ دهخدا، لغت‌نامه دهخدا ص ۵۷۲.

در کاربردهای قرآنی نیز به معانی زیادی از جمله: جزا، حساب، قانون، شریعت، طاعت و بندگی، تسلیم و انقیاد، اسلام، روش و رویه، توحید و خداپرستی آمده است.^۱

و در اصطلاح دین، مجموعه‌ای از برنامه‌های عملی هماهنگ با نوعی جهان‌بینی است که انسان برای رسیدن به سعادت خود، آن را وضع می‌کند و یا از دیگران می‌پذیرد.^۲

۱-۴- تربیت دینی

تربیت دینی می‌تواند به دو تا معنا دلالت داشته باشد:

۱- تربیتی که منسوب به دین است، یعنی تربیتی که محتوایش را از دین گرفته است.

۲- تربیتی که برای دین و اهداف دین باشد، هر چند محتوایش هم دینی نباشد، ولی انتقال باورها و آموزه‌های دینی و درونی کردن آن را در یادگیرندگان پی بگیرد. این دو معنا با هم جمع و فرد می‌تواند هر دو معنا را بپذیرند. در واقع، تربیت دینی، ترکیبی از تربیت و دین است که ابتدا تعریفی آن دو را بیان و سپس به تربیت دینی پرداخته ایم.^۳

بنابراین تربیت دینی عبارت است از: رشد و تقویت عقاید دینی، حالات و عواطف مذهبی و تقید به مناسک و آداب دینی، برای تحقق شخصیتی دین دار.^۴

۲- جایگاه و مقام مادر

در میان اعضای خانواده بیشترین سهم تاثیر گذاری برای مادران است؛ به ویژه در خانواده‌هایی که شیوه زیستی طبیعی و مطابق با الگوها و سنت اسلامی دارند که بر اساس آن، شیر مادر بهترین غذای کودک و آغوش او، بهترین جایگاه برای تربیت و پرورش کودکان شناخته می‌شود. بر پایه همین نگرش، بارزترین و والاترین نقشی که در کلام وحیانی قرآن برای زنان ترسیم شده و مورد ستایش قرار گرفته، نقش مادری و عهده داری تربیت فرزندان از سوی آنان است.^۵

خداوند در قبال صبر و بردباری مادر، اجر و پاداش بی پایان به او عنایت می‌کند. قرآن کریم به رنج و مشقت مادر اشاره کرده می‌فرماید: «حَمَلَتْهُ أُمُّ كُرْهًا وَ وَضَعَتْهُ كُرْهًا وَ حَمَلُهُ وَ فَضَّالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا» مادرش او را با تحمل رنج و

^۱ قرشی، قاموس قرآن، ج ۲، ص ۳۸۰.

^۲ طباطبایی، شیعه در اسلام ص ۲.

^۳ داوودی، تاملی در معنای تربیت دینی و نسبت آن با مفاهیم دیگر، ص ۳۰.

^۴ باقری، چیستی تربیت دینی، ص ۷.

^۵ جمعی از نویسندگان، اخلاق در خانواده، ص ۵۸۴.

در شرایط حساس و بحرانی، باعث بروز رفتاری از وی می‌شود که با شناخت هایش کاملاً دینی، شرط لازم تدین است،^۱

زیرا پیداشدن هیجانات نابهنجار و غیر الهی در شخص، به ویژه در شرایط حساس، موجب بروز رفتاری از او می‌شود که با شناخت هایش کاملاً در تضاد و تناقض است. عواطف دارای دو حیث هستند: از سویی، مقدمه و ابزار عمل و از سوی دیگر، نتیجه ی عمل واقع می‌شود؛ به عبارت دیگر، عواطف تشکیکی هستند و درجه ی ضعیف آن، مقدمه ی عمل و درجه ی شدیدتر، نتیجه ی عمل است؛ از این رو، رابطه ی دوسویه ای بین عواطف و عمل برقرار است.

از آثار عاطفه ی ایمانی می‌توان گفت مادران که حب اهل بیت دارند و در شادی به آنها شادمان و در حزن آنها حزین و در عمل هم تابع و پیرو سیره و قول آنها هستند، میزان محبتی اگر واقعی باشد که در دل به آنها دارد، امکان همانندسازی فراهم می‌شود.

رفتارها و جلوه های عملی از زندگی مادران، ناخودآگاه، در نوجوانان دختر مؤثر واقع شده، او را به سوی فضایل الهی و خوبان و در نتیجه، تربیت دینی می‌کشاند. بدین ترتیب، مادران محب و مطیع همسر بار می‌آیند، زیرا فرمایش آنان آکنده از توصیه هایی به محبت و پیروی از همسر و همین محبت متقابل بین دو پایه ی اساسی خانواده، باعث شکل گیری، گرمی، عطوفت و مهربانی در خانواده شده، چنین محیطی به تربیت دینی سرعت می‌دهد.

محبت به فرزند هم در وجود مادران به ودیعه گذاشته شده، ولی مادری که عواطفش درطول محبت الهی است، اهتمام بیشتری به ارضای نیازهای فرزندش به عنوان نمودهایی از محبت (از جمله آنها ابراز محبت و همدردی، وابستگی، تعلق و...) داشته، همین موجب اینکه رفته رفته کودک به افراد پیرامونش از اعضای خانواده گرفته تا دوستان، همسایگان و... با مهر و محبت رفتار کند. محبت متقابل، کودک را در فضایی قرار می‌دهد که عاملی در ساخت شخصیت بهنجار اسلامی او می‌شود؛ شخصیتی که پیوسته درصدد مهرورزی، یاریرسانی، قبول مسئولیت و... است.

۴- کنش

کنش و عمل، لایه ی روبین وجودی انسان که در واقع، شناخت و گرایش، مقدماتی هستند که برای برانگیختن نوجوانان دختر به سمت عمل و رفتار شایسته دینی می‌باشد؛ به بیانی دیگر، برای اصلاح رفتار نوجوانان دختر، لازم است دیدگاه ها و عقایدشان را اصلاح کرد. در مکتب توحیدی، شناخت به تنهایی ارزش نداشته و این بیان

^۱ باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۲، ص ۶۹-۷۰.

در آیات و روایات زیادی بیان شده و علم بدون عمل، نهی شده و کنار گذاشته شده است.^۱ البته عواطف و گرایش ها هم زمانی ارزش دارند که از معجزه های الهی در برگرفته شده باشند. مادران در تربیت دینی مانند بازیگر نیست که نقش فرد دین دار و دین پرور را بازی کند؛ بلکه او باید از درون خود احساس دینی داشته باشد. اگر این مرحله از تربیت دینی نرسد و ایمان از درونشان خارج نشود، رفتارشان تاثیرگذار نخواهد بود. البته بدون ایمان، تربیت دینی معنا ندارد، زیرا دینداری تنها دانستن حقایق دینی نیست، بلکه به طور قلبی راست بودن و راست زندگی کردن است. بنابراین مرز شخصی دین دار، داشتن حداقل مرتبه ی ایمان است. به طوری که اگر اسلام هم او را به این شخصیت نمی‌رساند. هر چند ایمان اسلام را هم همراه دارد، چنان چه خداوند این مطلب را به پیامبرش گوشزد می‌کند: به اعرابی که مدعی ایمان هستند، بگو که ایمان نیاورده اید، بگویید اسلام آورده ایم و هنوز ایمان در دل های شما وارد نشده است.^۲ پس تا زمانی که ایمان به ساحت وجودی مادران نفوذ نکند، دین برای او درونی نشده و نمی‌توان مادران را دین دار واقعی دانست. فرزندی که در ارتباط و تحت تربیت مادری است که سخن از دین می‌زند، به طوری که شخصیتش، نفاق آلود باشد، به دلیل رویه تذبذب مادر بین دو طرف کفر و ایمان در رفت و آمد است.^۳

مادران با دست آوردن ایمانشان، خود را داخل صراط مستقیم می‌رسانند. هر چند ورود در این راه ها، دلیل بر ادامه راه نیست، ولی با استقامت در این راه می‌توانند خود را به مقصد نهایی برسانند.

^۱ محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ص ۳۶۸.

^۲ حجرات، ۱۴.

^۳ نساء، ۱۴۳.

نتیجه گیری

در طول تاریخ، زنان از موقعیت مطلوب بالایی برخوردار نبودند و غالباً مورد بی مهری و ستم واقع می شدند، اما با رشد روز افزون آگاهی های انسان که البته نقش زنان در کجای خانواده قرار دارد. لذا زنان می توانند به عنوان مادر نقش تعیین کننده ای در زندگی خانوادگی داشته باشند. دین اسلام همواره برای زنان اهمیت ویژه ای قائل بوده و به خصوص سفارش های فراوانی از ائمه (علیه السلام) در مورد نوجوانان دختر در متون دینی و روایات وارد شده است و یکی از موضوعات مهم اجتماعی امروزه نقش مادران در دینداری دختران در عرصه خانواده است. این نقش مهم از نظر اسلام، به شخصی گفته می شود که سه لایه ی وجودی او بینش، گرایش، کنش، به عنوان انسان الهی، به سوی خداوند باشد. در لایه لای هر لایه، مسائل مرتبط آن با تربیت دینی نوجوانان دختر بیان شده است؛ از همین رو، در بینش و شناخت مادران از دین، خود، موقعیت مادر و فرزند، به عنوان فردی منحصر به فرد و مسائل مرتبط با تربیت دینی اشاره شده است که هر کدام به صورت جدا مورد بررسی و در بحث عواطف و عمل، جهت ها و چگونگی اثر پذیری از این شخص یعنی مادر مورد کنکاش قرار گرفته است. مادران عنصر مهم و اساسی فراهم آوردن بستر تربیت نوجوانان دختر خود در دوران کودکی و فرآیند رشد در دامن پاک و پرمهر و محبت خویش هستند. حالات و صفات مادر در دوران کودکی در تربیت و اثرپذیری کودک از آموزه های دینی می تواند بسیار موثر باشد. با رویکرد دین ورزی باطنی که آیات و روایات متعددی بیانگر آن است که مادران با نقش اسلامی خود و تغییراتی الهی که در لایه های وجودشان در راه پرفراز و نشیب علمی و عملی، به راستی دین باور شده اند و با شناخت مسائل تربیتی، می توانند نوجوانان دختر را به وسیله ی اعطای بینش، تعمیق باورها و اصلاح رفتار به تکامل برسانند که درونی سازی دینی گفته می شود. نقش زنان را نیز همدوش نقش مردان بیان می کند.

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

- ۱- ابوترابی، علی، نقد ملاک های بهنجاری در روان شناسی (با نگرش به منابع اسلامی)، موسسه آموزش و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم،
- ۲- باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، نشر: موسسه فرهنگی مدرسه برهان، ۱۳۸۵.
- ۳- _____، چیستی تربیت دینی، مرکز مطالعات تربیت اسلامی، تهران، ۱۳۸۰.
- ۴- برگ، اتوکلایت، روان شناسی اجتماعی، ترجمه: محمد علی کاردان، نشر: اندیشه، تهران، ۱۳۶۸ ش.
- ۵- بهشتی، محمد و دیگران، اهداف تربیت از دیدگاه اسلام، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۶ ش.
- ۶- تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، تحقیق مهدی رجایی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۳۷ ق.
- ۷- داوودی، محمد، تاملی در معنای تربیت دینی و نسبت آن با مفاهیم دیگر، همایش تربیت دینی در جامعه اسلامی معاصر (مقالات برگزیده)، موسسه علمی، پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ۱۳۸۸ ش.
- ۸- دلشاد تهرانی، مصطفی، سیری در تربیت اسلامی، نشر: دریا، چاپ: پانزدهم، ۱۳۸۰.
- ۹- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران: روزنه، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ش.
- ۱۰- رفیعی، بهروز، آراء دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تهران، بی تا.
- ۱۱- سیف اللهی، سیف الله، مبانی جامعه شناسی (اصول و مبانی و مسائل اجتماعی)، نشر هومن، تهران، ۱۳۷۳ ش.
- ۱۲- شریعت مداری، علی، تعلیم و تربیت اسلامی، نشر: امیر کبیر، ۱۳۷۳.
- ۱۳- شرفی، محمدرضا، مراحل رشد و حول انسان، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۶۸ ش.

- ۱۴- طباطبایی، سید محمدحسین، **شیعه در اسلام**، تهران: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ سیزدهم، ۱۳۷۸ ش.
- ۱۵- _____، **بدایه الحکمه**، تحقیق و تعلیق عباس زراعی سبزواری، موسسه نشر الاسلامی، قم، ۱۳۸۳ ش.
- ۱۶- قرشی، سید علی اکبر، **قاموس قرآن**، تهران: دارالکتب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۱ ش.
- ۱۷- محمدی ری شهری، محمد، **میزان الحکمه**، نشر: دارالحديث، قم، ۱۳۸۰ ش.
- ۱۸- مصباح یزدی، محمد تقی، **اخلاق در قرآن**، موسسه امام خمینی (ره)، ۱۳۸۰ ش.
- ۱۹- ملکی، حسن، **خانواده و تربیت دینی**، انجمن اولیاء و مربیان، تهران، ۱۳۸۳ ش.
- ۲۰- مجلسی، محمدباقر، **بحارالانوار**، موسسه الوفاء، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
- ۲۱- هاشمی رکاوندی، مجتبی، **تربیت و شخصیت انسانی**، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۸۲ ش.
- ۲۲- هندی، حسام الدین، **کنز العمال**، مصحح صفوه سقا، موسسه الرساله، بیروت، بی جا، بی تا.